

**УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК  
ДЕРЖАВНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА**

**ЧУБРЕЙ Олександра Степанівна**

УДК 929:59+598.2 „ 18/19 ”

**НАУКОВИЙ ДОРОБОК М.О. ЗАРУДНОГО  
В ЗООЛОГІЧНІЙ НАУЦІ  
(остання чверть ХІХ – початок ХХ століть)**

07. 00. 07 – історія науки і техніки

**Автореферат дисертації на здобуття  
наукового ступеня кандидата історичних наук**

**Київ - 2006**

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Центрі історії аграрної науки Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук

*Науковий керівник:*        **доктор біологічних наук, професор**  
*Пилипчук Олег Ярославович,*  
Київський університет економіки і  
технологій транспорту Міністерства  
транспорту та зв'язку України,    завідувач  
кафедри екології та безпеки життєдіяльності

**Офіційні опоненти:**        доктор сільськогосподарських наук,  
доктор економічних наук, професор  
**Власов Володимир Іванович,**  
Національний Науковий Центр  
“Інститут аграрної економіки” УААН,  
заступник завідувача відділом  
зовнішньоекономічних зв'язків

кандидат історичних наук  
**Гамалія Віра Миколаївна,**  
Центр досліджень науково-технічного потенціалу  
та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України,  
науковий співробітник відділу історії науки і техніки

**Провідна установа:**        Східноукраїнський національний університет  
імені Володимира Даля Міністерства освіти і науки  
України, м. Луганськ

Захист відбудеться “ 26 “ жовтня 2006 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.373.01 у Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці УААН за адресою: 03680, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10, читальний зал.

З дисертацією можна ознайомитись у Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці УААН ( 03680, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10).

Автореферат розісланий 22 вересня 2006 р.

Учений секретар  
спеціалізованої вченої ради,  
кандидат історичних наук,  
старший  
С.Д.Коваленко

науковий

співробітник

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

**Актуальність теми.** Аналіз творчої спадщини Миколи Олексійовича ЗАРУДНОГО (1859-1919) - визначного українського зоолога і мандрівника, систематика-орнітолога, мисливствознавця, що працював на рубежі XIX -XX ст., має значний інтерес для розуміння процесу розвитку вітчизняної орнітології, а також зародження та становлення мисливствознавства як нової наукової дисципліни і практичної методології. М.О. Зарудний першим здійснив ревізію класу птахів на підвидовому рівні, розробив наукові принципи і послідовно застосував "потрійну" номенклатуру для опису всієї орнітофауни колишньої царської Росії. Він був автором першого повного визначника птахів Туркестану і Персії, стояв біля витоків однієї з наукових шкіл вітчизняних орнітологів-систематиків. Вони згодом реалізували, розвинули і удосконалили у фундаментальних монографіях ідеї, які були логічним продовженням робіт М.О. Зарудного.

Наукова творчість М.О. Зарудного дотепер не була комплексно досліджена. Досі відсутній цілісний аналіз його наукової і суспільної діяльності. Не був вивчений його внесок у розвиток вітчизняної зоології, насамперед орнітології і мисливствознавства.

Дослідження наукової і суспільної діяльності М.О. Зарудного в галузі орнітології, мисливствознавства, охорони природи, зокрема, його робіт, що призвели до формулювання теорії екологічного резерву популяцій мисливських тварин, а також до еколого-економічного районування мисливських угідь, дозволяє говорити про вирішальне значення ідей М.О. Зарудного для розвитку цих галузей знань в кінці XIX- початку XX століть.

Сучасне відродження натуралістичної біології, дослідження природи в цілому, роблять наукову спадщину М.О. Зарудного більш значущою для вивчення сучасного природознавства. Його підхід до розгляду природи як єдиного цілого і прагнення бачити явища так, як вони реально в ній відбуваються, разом з працями інших видатних природодослідників, полегшить знаходження відповідей на складні невирішені завдання сучасних природничих наук. Все вищевикладене дозволяє говорити про актуальність проведеного дослідження.

Актуальність роботи зумовлена також великим громадським і науковим значенням постаті М.О. Зарудного в біологічній думці кінця XIX – початку XX століття, відсутністю в історії науки спеціального комплексного дослідження його громадського життя, наукової, науково-організаційної та педагогічної діяльності, необхідністю створення максимально об'єктивної і повної наукової біографії вченого, аналізу його творчого доробку, а також важливістю введення до широкого наукового обігу масиву нових джерел.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами:** Тема дисертаційного дослідження співпадає з темою Центру історії аграрної науки Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН "Історія започаткування, становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні" (№ державної реєстрації 0102U001526).

**Мета і завдання дослідження.** Метою дослідження є відтворення цілісної картини зоологічної науки за рахунок комплексного висвітлення життєвого шляху, наукової, педагогічної та просвітницької діяльності М.О. Зарудного, його внеску в розвиток біологічної науки.

Для реалізації цієї мети автором були визначені такі основні завдання:

- проаналізувати стан дослідження та джерельну базу проблеми;
- охарактеризувати методологічні принципи діяльності М.О. Зарудного;
- розкрити умови формування наукового світогляду та подальшого розвитку М.О. Зарудного як дослідника й особистості;
- розробити періодизацію життя та творчої спадщини М.О. Зарудного;
- узагальнити відомі й ввести до наукового обігу мало з'ясовані сторінки біографії М.О. Зарудного;
- проаналізувати основні напрямки наукових студій вченого;
- з'ясувати значення наукової спадщини М.О. Зарудного в контексті розвитку вітчизняної зоологічної науки означеного часу.

**Хронологічні межі дослідження** визначаються роками життя та діяльності М.О. Зарудного (1859-1919), хоча при висвітленні багатьох аспектів проблеми неминучим було звернення до попередніх та наступних років. Здійснено аналіз наукової діяльності вченого з 1881 по 1919 роки.

*Об'єкт дослідження* – розвиток зоологічної науки в останній чверті XIX – початку XX століть.

*Предметом дослідження* є діяльність М.О. Зарудного в галузі зоології (орнітологічної фауністики, систематики, зоогеографії та екології), а також дослідження фауни хребетних тварин.

**Методи дослідження.** Методологічні засади дисертації базуються на загальнонаукових принципах історичної достовірності, об'єктивності, наступності, діалектичного розуміння історичного процесу. Вони ґрунтуються на пріоритеті документів, які дають змогу всебічно проаналізувати діяльність М.О. Зарудного. Важливими шляхами розв'язання проблеми даного дослідження є застосування загальнонаукових (типологізація, класифікація), міждисциплінарних (структурно-системний підхід), власне історичних (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, описовий) методів дослідження, а також методів джерелознавчого та історіографічного аналізу та синтезу.

**Наукова новизна одержаних результатів** полягає в наступному:

*вперше:*

- робота є першою в українській історіографії спробою комплексного дослідження життєвого шляху та наукової діяльності М.О. Зарудного;
- розроблено періодизацію спадщини М.О. Зарудного;
- проаналізовано наукові праці вченого, що дало змогу значно поглибити знання щодо подальшого розвитку вітчизняної зоологічної науки;

*удосконалено:*

- деталізацію матеріалів, пов'язаних із його внеском у розвиток окремих напрямів історичної біолого-географічної науки;
- бібліографію його наукових праць;

*отримало подальший розвиток:*

- напрямок наукової роботи з відтворення життєвого шляху та наукової діяльності вітчизняних вчених-зоологів;
- у джерелознавчому плані новизна дисертації полягає в запровадженні до наукового обігу великої кількості нових матеріалів з різних архівів України та Росії, а також у новому погляді на відомі або маловідомі науковій громадськості літературні джерела.

**Практичне значення одержаних результатів.** Матеріали дослідження можуть бути використані для створення узагальнюючих праць з історії української біологічної науки та її окремих напрямків, укладання бібліографічного довідника, присвяченого М.О. Зарудному, при створенні історіографічних праць та навчальних посібників, українського зоологічного біографічного словника, робіт, присвячених історії Ташкентського національного університету.

**Особистий внесок здобувача.** Наукові результати і висновки, що викладені в дисертації і виносяться на захист, отримані автором особисто.

**Апробація результатів дисертації.** Основні положення і висновки дисертації доповідалися і обговорювалися на: XIX Міжнародному Київському симпозиумі з наукознавства та історії науки “Історія національної науки: новий зміст і суспільне значення 13-15 листопада 2002 р. (Київ, 2002); Першій науково-практичній конференції “Проблеми та перспективи розвитку транспортних систем” 8-11 листопада 2003 р. (Київ, 2003); II Всеукраїнській конференції молодих вчених та спеціалістів “Історія освіти, науки і техніки” 27-28 травня 2004 р. (Київ, 2004); Дев’ятій конференції молодих істориків освіти, науки і техніки України 23 квітня 2004 р. (Київ, 2004); Одинадцятій конференції молодих істориків освіти, науки і техніки України 21 квітня 2006 р. (Київ, 2006).

**Публікації.** Результати дослідження викладені у 10 публікаціях автора. Усі вони одноосібні. Серед них 5 статей у фахових виданнях, що входять до переліку ВАК України.

**Структура дисертації.** Робота складається зі вступу, 3-х розділів, загальних висновків, списку використаних джерел із 242 найменування та 10 додатків. Обсяг основного тексту – 175 сторінок. Загальний обсяг дисертації – 211 сторінок.

## ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** розкривається актуальність теми, показано зв’язок роботи з науковою темою, визначено мету, завдання, об’єкт та предмет дослідження; встановлюються хронологічні межі та методи дослідження, розкриваються наукова новизна та практичне значення роботи, особистий внесок здобувача, апробація роботи та структура дисертації.

У першому розділі **“Історіографія, джерельна база і методологія дослідження”** розглянуто етапи наукової розробки теми, джерельна база та методологія дослідження.

Для ґрунтовного знайомства з М.О. Зарудним, безперечно, найкращою є брошура М.О. Бобринського (1940)<sup>1</sup>. Він з болем писав про велику втрату для Московського товариства дослідників природи і зоологів, зокрема, у зв’язку із трагічною смертю М.О. Зарудного у 1919 році і високо оцінив науковий внесок вченого у європейську зоологічну науку, поставивши його в один ряд з тогочасними науковими світилами.

---

<sup>1</sup> Бобринский Н.А. Николай Алексеевич Зарудный: зоолог и путешественник (1859-1919). – Москва: МОИП, 1940. – 72 с.

Надзвичайно багато інформації дає про себе і сам М.О. Зарудний. Так, у своїх працях, присвячених конкретним експедиціям, він наводить ряд відомостей про свою діяльність в роботі цих експедицій і вітчизняного співтовариства дослідників природи <sup>2</sup>.

Серед серйозних історико-наукових розвідок про М.О. Зарудного слід назвати праці, які побачили світ ще при житті вченого. Це, в першу чергу, відгук про наукові праці Миколи Олексійовича О.П. Семенова-Тян-Шанського (1907) та фундаментальна стаття В.С. Вансовського “К 35-летию ученой деятельности Русского географического общества” (1916) <sup>3</sup>.

Тому, після смерті вченого, про нього, як про визначного науковця, вже готувалися статті в різних довідниках <sup>4</sup>: у “Словнику видатних діячів України” М. Биківця <sup>5</sup> та в “Українській загальній енциклопедії” <sup>6</sup>. У цей же час з’являється низка публікацій, в яких про М.О. Зарудного згадується лише поверхово, висвітлюється його роль у розвитку орнітології, викладацька діяльність в кадетському корпусі, експедиційна діяльність. Яскраво вимальовується образ ученого та його оточення в статті визначного російського зоолога-орнітолога С.О. Бутурліна “Памяти Н.А. Зарудного” (1923) <sup>7</sup>.

На наш погляд, найбільшої уваги варта оцінка внеску М.О. Зарудного в орнітологію. Адже завдяки цьому він став в один ряд з визначними європейськими вченими. Також показана його роль у розвитку молоді на той час зоогеографії і особливо фауністики Середньої Азії. Частково все це відображено у праці Штейнбахера (Steinbacher) “М.О. Зарудний і його праці” (1926) <sup>8</sup>. З великою теплотою і знанням справи оцінюється наукова і соціокультурна діяльність М.О. Зарудного у праці М.О. Бобринського “Огляд і чергові завдання з дослідження фауни хребетних тварин Туркестану” (1929) <sup>9</sup>.

Про життя і діяльність М.О. Зарудного розповідають матеріали М.О. Бобринського й О.П. Семенова-Тян-Шанського, наведені у збірнику, який виданий у 1940 році <sup>10</sup>. Московське товариство дослідників природи провело спеціальне урочисте засідання, присвячене пам’яті М.О. Зарудного. <sup>11</sup>

---

<sup>2</sup> Зарудный Н.А. Маршрут экспедиции Русского Географического общества под начальством Н.Зарудного по восточной Персии в 1900-1901 гг. // Еженедельник Петербургской Академии наук: Серия 6.-1901-Т.20.- С.1-9.

<sup>3</sup> Семенов-Тян-Шанский А.П. Отзыв о трудах Н.А.Зарудного // Отчет Русск. Географ. о-ва за 1907 г. – СПб., 1908. – С.32-33; 27. Вансовский В.С. К 35-летию ученой деятельности Н.А.Зарудного // Изв. Турк. отд.-ния Русск. Географ. о-ва. – 1916. – Т.12, вып.1. – С.1-15.

<sup>4</sup> Наука и научные работники СРСР. Ч.1. Без Москвы и Ленинграда. – Ленинград, 1928. – С.34.

<sup>5</sup> Національна бібліотека ім. В.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. – Ф.Х. - № 4866. – А.1135. – (Словник біографій М.Биківця).

<sup>6</sup> Українська загальна енциклопедія: В 3-х томах. – Коломия, Львів. – 1930. – Т.1. – С.34

<sup>7</sup> Бутурлин С.А. Памяти Н.А.Зарудного // Турк. охота. – 1923. - №4-7. – С.13-14.

<sup>8</sup> Steinbacher F. N.A. Zarudny und seine letzten Arbeiten // Journ. fur Ornith. – 1926. – Т.74. – S.490-496.

<sup>9</sup> Бобринский Н.А. Обзор и очередные задачи исследования фауны позвоночных Туркестана // Тр. Научн.-исслед. института зоологии. – 1929. – Т.3, вып.1. – С.12-13.

<sup>10</sup> Бобринской Н.А. Николай Алексеевич Зарудный: зоолог и путешественник (1859-1919). – Москва: МОИП, 1940. – 72 с.

<sup>11</sup> Мирзоян Э.Н. Московское общество испытателей природы: 1805-1995. – М.: МГУ, 1996.- 30 с.

Цінними науковими джерелами є статті М.О. Бобринського та С.О. Бутурліна<sup>12</sup>.

Л.О. Афанасьєва, О.І. Іванов, Е.О. Кононова і О.Д. Сищіков у фундаментальному бібліографічному покажчику “Птицы СССР” (охоплює 1881-1917 рр.) 88 разів посилаються на праці М.О. Зарудного, написані російською, німецькою та англійською мовами<sup>13</sup>. У покажчику зазначається, що, хоча література про птахів, підготовлена вітчизняними дослідниками, налічує багато тисяч назв, праці М.О. Зарудного – це вагомий внесок у розвиток вітчизняної орнітології, вони частково відображають величезне багатство нашої орнітологічної літератури.

І.Г. Підоплічко у статті “М.О. Зарудний як зоолог і мандрівник” (1970) досить-таки детально зупинився на характеристиці життєвого і наукового шляху М.О. Зарудного<sup>14</sup>.

В навчальному посібнику для вчителів Б.М. Мазурмовича “Видатні вітчизняні зоологи” (1960) М.О. Зарудному присвячена велика стаття<sup>15</sup>. У монографії Б.М. Мазурмовича “Розвиток зоології на Україні” (1972) працям М.О. Зарудного також дається ґрунтовна оцінка<sup>16</sup>.

Частково висвітлюється наукова діяльність М.О. Зарудного в першому томі тритомника “Розвиток біології в Україні”<sup>17</sup>. У цій узагальнюючій роботі, яка дає цілісну картину розвитку біології в Україні, про М.О. Зарудного вказується, що він у 1892 р. досліджував птахів долини р. Орчика та навколишніх степів Полтавської губернії.

Більш об’ємним і єдиним на сьогодні дослідженням відразу кількох аспектів діяльності М.О. Зарудного є монографія М.М. Козлової “Сергій Олександрович Бутурлін”<sup>18</sup>. Автор книги ретельно зібрала, вивчила і зробила глибокий аналіз стосунків С.О. Бутурліна з М.О. Зарудним.

Серед робіт, присвячених життю та діяльності М.О. Зарудного, нашу особливу увагу привернула стаття М.М. Козлової, яка, пишучи про С.О. Бутурліна, використала також архівні матеріали і про М.О. Зарудного<sup>19</sup>.

Таким чином, до цього часу не існувало цілісного наукового дослідження, у якому була б висвітлена діяльність та еволюція наукових поглядів М.О. Зарудного. Окремі періоди його

---

<sup>12</sup> Бобринский Н.А. Обзор и очередные задачи исследования фауны позвоночных Туркестана // Тр. Научн.-исслед. института зоологии. – 1929. – Т.3, вып.1. – С.12-13.

<sup>13</sup> Птицы СССР: Библиографический указатель: 1881-1917 / Сост. Л.А.Афанасьева, А.И. Иванов, Е.А.Кононова и др. – Ленинград: Наука, 1972. – 196 с.

<sup>14</sup> Підоплічко І.Г. Н.А.Зарудний как зоолог и путешественник // Вестн. зоологии. – 1970. - №4. – С.93-94.

<sup>15</sup> Мазурмович Б.Н. Николай Алексеевич Зарудный // Б.Н.Мазурмович. Выдающиеся отечественные зоологи: Пособие для учителей средней школы. – Москва: Госиздат, 1960. – С.139-145.

<sup>16</sup> Мазурмович Б.М. Розвиток зоології на Україні. – К.: Вид-во КДУ, 1972. – 228 с.

<sup>17</sup> Развитие биологии на Украине с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. – К.: Наук.думка, 1984. – 416 с.

<sup>18</sup> Козлова М.М. Сергей Александрович Бутурлин. – Москва: Наука, 2001. – 134 с.

<sup>19</sup> Козлова М.М. Вклад С.А.Бутурлина в развитие науки // Бюлл. Моск. о-ва испытателей природы. Отд. Биологии. – 1996. – Т.101, вып.6. – С.3-14.

наукової і громадської діяльності взагалі не потрапили до поля зору дослідників, інші періоди висвітлені фрагментарно. Недостатньо дослідженою залишається проблема формування й розвитку суспільно-політичних поглядів М.О. Зарудного. Ніким не описана його наукова біографія, а короткі біографічні довідки в енциклопедичних та словникових виданнях містять низку неточностей. Такий стан наукової розробки порушеної нами проблеми є додатковим доказом актуальності даного дисертаційного дослідження.

*Джерельна база дослідження.* Вихідними даними для розробки наукової проблеми, її першоджерельною базою служили архівні документи про М.О. Зарудного, що збереглися в Санкт-Петербурзі, Києві, Полтаві та Ташкенті. Особливу цінність для нас мали: праці, що знаходяться в колишньому Туркестанському відділенні Російського географічного товариства, різні матеріали, що зберігаються у фондах Російського географічного товариства в Санкт-Петербурзі і архіві Інституту зоології ім. І.І.Шмальгаузена НАН України (м.Київ).

Поступово ім'я М.О. Зарудного, завдяки відомим московським зоологам М.О. Бобринському, С.О. Бутурліну, київському історикові зоології Б.М.Мазурмовичу, стало повертатися до наукового загалу. Діяльність М.О.Зарудного в Петербурзькому товаристві дослідників природи була темою не одного повідомлення. О.Я. Пилипчук, С.П. Руда, В.С. Савчук на наукових симпозіумах неодноразово торкалися наукової спадщини вченого.

Для сучасного етапу дослідження життя і наукової спадщини М.О.Зарудного характерний проблемний підхід. При цьому нами враховувалися досягнення в різних галузях науки ( фауністики, систематики, зоогеографії, краєзнавства та історії науки) і дослідження педагогічної спадщини вченого.

Реалізація поставлених у дисертації завдань здійснюється на основі залучення широкого кола джерел, серед яких найбільш важливими є: а) особисті (біографічні) документи М.О. Зарудного; б) архівні матеріали про діяльність установ, в яких працював вчений; в) періодика; г) опубліковані праці М.О.Зарудного.

Оскільки дисертаційне дослідження присвячене науковій спадщині та суспільно-культурній діяльності конкретно взятої особи, то першорядною групою джерел з даної теми є матеріали особистого походження.

Окрему групу джерел складають опубліковані праці М.О. Зарудного та його сучасників – М.О. Мензбіра, М.В. Насонова, В.Л. Біанкі, О.М. Нікольського, С.О. Бутурліна, П.П. Семенова-Тян-Шанського тощо. Аналіз цих праць представлено в окремому розділі дисертації. Значно менше проаналізовано епістолярну спадщину вченого – листів збереглося мало. Виняток становлять опубліковані і неопубліковані листи до свого колеги С.М. Бутурліна. Ряд статей різних природознавців є важливим джерельним матеріалом для дослідження біографії вченого (про це йдеться в підрозділі “історіографія дослідження”). Ми вважаємо, що джерельна база є достатньою. Проведений аналіз цієї бази засвідчує, що у своїй сукупності зазначені вище групи джерел складають документальне забезпечення досліджуваної проблеми, а їх комплексне використання стало підставою для досягнення мети дисертаційного дослідження. Як бачимо, розглянута історіографічна література та джерельна база стосовно життя та діяльності М.О. Зарудного засвідчує, що з різних причин творча спадщина вченого не була предметом системного і цілісного історико-наукового дослідження, яке б розкривало внесок ученого у розвиток світової науки і культури.

*Методологічні основи дослідження.* Основою нашого дисертаційного дослідження є: діалектико-методологічні положення про зміст навчання та освіти, їх соціальна зумовленість;



ідеї про зв'язок національного і загальнолюдського. Дослідження здійснювалися на таких принципах історико-педагогічного пізнання, як об'єктивність, історизм, науковість, що мають об'єктивний зміст, базуються на реальній дійсності, на об'єктивному розвитку науки та суспільства.

Основні методи дослідження: історико-теоретичний аналіз вітчизняних і зарубіжних літературних та архівних джерел; вивчення і узагальнення історичної та педагогічної літератури, державних освітніх документів відповідного періоду; аналіз, синтез, порівняння, метод паралелей, узагальнення та систематизація фактичного матеріалу. При розробці даної теми ми керувалися законами логіки та системним підходом до дослідження і оцінок суспільних явищ. Для реалізації дослідницьких завдань застосовувались також спеціальні методи книгознавчого та бібліотекознавчого аналізів.

У другому розділі **“Історико-біографічний нарис життя і діяльності М.О. Зарудного”** представлено дослідження основних етапів формування наукового світогляду М.О. Зарудного, а це наукові стосунки з видатними вітчизняними (М.О. Мензбіром, П.П. Сушкіним, С.О. Бутурліним) та зарубіжними (Е. Геккелем) зоологами. Подорожі, викладацька робота в кадетських корпусах Оренбургу і Пскова – все це разом узятє було для М.О. Зарудного водночас і періодом становлення наукового професіоналізму. Особливо великий вплив на формування еволюційних поглядів М.О. Зарудного мали праці відомих вчених-зоологів А.П. Богданова, С.О. Бутурліна О.О. Ковалевського, М.О. Мензбіра, О.М. Нікольського та П.П. Сушкіна.

Характеризуючи М.О. Зарудного як біолога широкого профілю, необхідно зазначити, що він уважно стежив за новинами в галузі біології і, зокрема, зоології. Ось чому у своїх дослідженнях М.О. Зарудний виходив із розуміння єдності природознавства і філософії, а широта наукових знань в галузі першої, при ґрунтовному знанні останньої, давала вченому право на глибокі теоретичні висновки і узагальнення.

Біографія М.О. Зарудного дуже багата на повороти і наповнена яскравими подіями. Микола Олексійович Зарудний (1859-1919) народився на Харківщині. Після закінчення навчання в Петербурзькій учительській семінарії військового відомства, він майже все своє життя працював звичайним викладачем. Тим дивовижніше для нас, що ця людина, яка не отримала спеціальної фахової освіти і постійно відчувала потребу в засобах для життя, використовуючи лише вільний від службових обов'язків час, знаходила можливість для наукових досліджень, зуміла обстежити різні райони Європейської Росії, України та величезні простори Середньої Азії, здійснити чотири грандіозні експедиції по Персії (Ірану), зібрати величезні колекції майже усіх груп тварин, написати ряд фундаментальних монографій та численних спеціальних статей і здобути ім'я орнітолога світового виміру.

Серед його сучасників, дослідників Середньої Азії та України, він по праву займає друге місце після визначного географа-мандрівника М.М. Пржевальського. Достатньо сказати, що з 218 його прижиттєво опублікованих робіт, 154 безпосередньо зв'язані з природою Середньої Азії. Тільки з 1884 по 1919 рр. при дослідженні орнітофауни Середньої Азії М.О. Зарудний здійснив 10 великомасштабних експедиційних подорожей, зібрав колосальні матеріали з фауни і флори Середньої Азії і склав ряд детальних географічних і зооботанікогеографічних карт цього регіону. Заслужено вчений вважається землепрохідцем Середньої Азії. Неодноразові відвідування України дозволили М.О. Зарудному дослідити орнітофауну декількох її регіонів. Все це засвідчено у низці спеціальних публікацій вченого про фауну України.

Життєвий і творчий шлях М.О. Зарудного є зразком і прикладом для прийдешніх поколінь учених, які повинні навчатися нашої історії з метою подальшого розвитку науки. Доля М.О. Зарудного, його громадянський подвиг, життєві страждання є відображенням долі нашого великого і талановитого народу того часу.

Наукові інтереси М.О. Зарудного надзвичайно широкі й різноманітні. Однаковою мірою в зоології він був систематиком, фауністом і зоогеографом, але найбільше проявив себе в орнітології, герпетології і географії (мандрівник). М.О. Зарудний відомий і як автор багатьох звітів про орнітологічні дослідження та подорожі в Персію та інші прилеглі до колишньої Російської імперії території. Власне, завдяки його зусиллям, зоологічні дослідження на території Середньої Азії отримали належний розвиток. Крім цього, М.О. Зарудний здійснив 5 спеціальних експедицій у Закаспійський край, де зібрав низку колекцій рослин і тварин, здійснив ряд цінних, з точки зору науки, біологічних спостережень. Як правило, найбільше уваги вчений приділяв орнітології. Ним описано понад 200 нових видів і підвидів птахів. На честь М.О. Зарудного названо 104 види тварин, в тому числі серед хребетних тварин – 4 види ссавців, 13 видів птахів, 5 видів плазунів і 1 вид риб. Петербурзька Академія наук відзначила працю М.О. Зарудного “Орнітологічна фауна Оренбурзького краю” премією ім. Ф.Ф. Брандта. У 1901 та 1904 рр. М.О. Зарудний отримав від цього Товариства дві премії, також нагороджений в 1907 р. срібною медаллю ім. М.М. Пржевальського за зоогеографічні дослідження в Персії.

Не обминав зоолог-мандрівник і науково-популяризаційної праці. Йому належить ряд нарисів про окремі види птахів. Різнобічність вченого проявилася в його активній діяльності в Петербурзькому товаристві дослідників природи, участі в роботі низки російських з'їздів природознавців і лікарів, в заснуванні природничих музеїв, його педагогічній діяльності.

Багатогранність наукового обдарування, висока освіченість, духовна культура, товариськість та доброзичливість Миколи Олексійовича Зарудного мали позитивний вплив на широке коло вчених, вони забезпечили йому заслужений авторитет і повагу. Отже, постать М.О. Зарудного в історії вітчизняного природознавства була у свій час і є сьогодні досить помітною та значущою.

Наукова і громадська діяльність М.О. Зарудного, яка заслуговує на найвищу оцінку, також досі ще недостатньо висвітлена в літературі. Відомості про нього вичерпуються лише довідками в окремих періодичних виданнях царського періоду Росії. Ми розуміємо, що дослідити життя та діяльність М.О. Зарудного – справа нелегка. Біографічні дані про вченого-мандрівника дуже скупі, вчений не залишив після себе автобіографій, епістолярна спадщина його невелика. Небагатослівний, цілеспрямований, повністю захоплений зоологічними дослідженнями, педагогічною і організаційною діяльністю, особливо подорожуванням, Зарудний не любив віддаватися спогадам, тим паче, фіксувати їх на папері.

Ми в своїх дослідженнях прагнемо якнайдетальніше викласти біографію й ґрунтовно проаналізувати майже всі наукові праці М.О. Зарудного (серед них і ті, які надруковані за кордоном), навести деякі їх наукові оцінки в малочисельних рецензіях і авторефератах. Ми вважаємо, що хоча сьогодні переконання і погляди Зарудного вимагають у чомусь перегляду, дещо із його праць застаріло, проте основа його творчості залишається такою, що збуджує розум. Знайомство із життям і діяльністю нашого видатного земляка збагачує мислення, надає снаги для творчості сучасним зоологам..

Загалом, життя М.О. Зарудного – це біографія, в якій відобразилися майже всі історичні закономірності розвитку вітчизняної зоологічної науки останньої чверті XIX – початку XX століть.

Третій розділ **“Основні результати наукової діяльності М.О. Зарудного”** висвітлює різні аспекти наукової діяльності вченого-зоолога. Аналіз наукової спадщини вченого пов’язаний з тим, що для вченого характерна багатогранність наукових напрямків досліджень, за якими він працював одночасно. Його творча думка розвивалась паралельно як в галузі орнітологічної фауністики, систематики, зоогеографії, екології, так і у сфері мисливствознавства, охорони мисливсько-промислової фауни і раціональної організації мисливського промислу. Він невпинно трудився над біологічними, екологічними, економічними та юридичними проблемами вдосконалення мисливського господарства країни, теоретичними і практичними питаннями в орнітології і мисливствознавстві. Аналіз його наукової спадщини ускладнює статус “вільного вченого” – М.О. Зарудний ніколи офіційно не був співробітником ні в Зоологічному музеї в Санкт-Петербурзі, ні в іншій науковій установі. З 1879 року Микола Олексійович віддає всі свої кращі сили вивченню природи Російської імперії і суміжних з нею частин палеарктичної Азії, головним чином в зоогеографічному відношенні.

Палкий цінитель природи, енергійний і невтомний мандрівник, М.О. Зарудний розпочав свої дослідження ще зовсім молодою людиною в Оренбурзькому краї, де з 1879 по 1892 рр. в ряді експедицій зібрав багатий і надзвичайно цінний матеріал для зоогеографічної характеристики краю. За результатами цих досліджень було опубліковано низку праць. Особливо слід відзначити його монографічне дослідження “Орнітологічна фауна Оренбурзького краю” (1882).

З середини 1880-х років ми бачимо М.О. Зарудного одним з піонерів наукового обстеження комплексно недослідженого Закаспійського краю. Зацікавившись незвичайною природою, молодий вчений ґрунтовно познайомився зі світом птахів, ссавців і плазунів тоді ще мало відомого в зоологічному відношенні регіону. За підтримки Московського товариства дослідників природи вчений і мандрівник здійснив експедиції в Закаспійську область. Головним результатом подорожей М.О. Зарудного в 1884, 1885, 1886, 1889 та 1892 роках стала велика і надзвичайно вартісна монографія “Орнітологічна фауна Закаспійського краю” (1896) та багатий зоологічний матеріал, який поступив до Зоологічного музею Петербурзької Академії наук.

В проміжку між Закаспійськими експедиціями і Оренбурзькими подорожами М.О. Зарудний здійснює цінні спостереження і дослідження фауни Полтавської губернії. Частину літа 1893, 1894, 1895, 1897, 1899 і 1905 років вчений провів на Україні. Він друкує статтю “Птахи долини р. Орчика і навколоприлеглого степу”, в якій викладені результати багаточисельних екскурсій, проведених під час перебування вченого-орнітолога на Україні, у Валківському повіті Харківської губернії та Костянтиноградському повіті Полтавської губернії. Наведений у ній список птахів, що охоплює 141 вид, більшість з яких згадано вперше, був розподілений М.О. Зарудним на три рубрики: долина р. Орчика, прилеглий степ і острівці лісів. У 1911 р. Микола Олексійович опублікував статтю “Деякі замітки по орнітофауні Харківської і Полтавської губерній”, в якій охарактеризовано 31 вид птахів.

З середини 1890-х років М.О. Зарудний, після переведення до Пскова, ґрунтовно вивчає фауну губернії. В результаті ним опублікована монографія – “Птахи Псковської губернії” (1910).

Найбільші зоологічні і географічні заслуги М.О. Зарудного припадають на дослідження фауни Персії, переважно Східної. За дорученням Петербурзької Академії наук в 1892 році він вперше вирушає аж до Сейстану і привозить надзвичайно багатий зоологічний матеріал. Опис цієї експедиції, разом з опрацьованим орнітологічним матеріалом, М.О. Зарудний представив у праці “Експедиція по Північно-Східній Персії і птахи цієї країни” (1896). Після цього він здійснив ще дві важкі експедиції за дорученням і за фінансового сприяння Російського географічного товариства 1898 і 1900-1901 рр. Мета експедицій – колекціонування птахів задля з’ясування шляхів і способів їх поширення. Дослідивши гірські масиви, а також прилеглі до них піщані і сольові пустелі, Микола Олексійович присвятив решту часу вивченню фауни Сейстанської котловини. Під час цієї експедиції вчений-зоолог зібрав великі колекції. Зокрема, колекцію птахів у 400 екземплярів, яка збагатила Зоологічний музей декількома новими формами палеарктичних птахів, зокрема саксаульською сойкою. Комах було зібрано 1080 екземплярів і 260 екземплярів моллюсків.

Вже ця перша експедиція М.О. Зарудного по Східній Персії, під час якої було відкрито значну кількість нових видів і родів, допомогла з’ясувати деякі співвідношення між фауною Іранського плоскогір’я і південною частиною Туранської низовини. Разом з цим, дане дослідження диктувало необхідність здійснити огляд території, що лежала південніше. Власне, через це М.О. Зарудний на початку 1898 року звернувся до Російського географічного товариства з пропозицією здійснити екскурсію східними околицями Персії, аж до Сейстану. 30 січня 1898 року Товариство виділило 1800 крб. для даної експедиції. Результати її були описані М.О. Зарудним в праці “Експедиція по Східній Персії” (1901). У своєму русі на південь вченому вдалося пройти значно далі своїх попередників і пов’язати англійські зоологічні дослідження Південної Персії з російськими.

У 1903 р. побачила світ фундаментальна монографія М.О. Зарудного “Птахи Східної Персії. Орнітологічні результати екскурсії по Східній Персії в 1898 році”. В ній автор висвітлює всі спостереження, які були проведені над птахами даного регіону. Ця праця була своєрідним продовженням орнітологічних досліджень в Закаспійському краї. Автор наводить систематичний список птахів, відомих раніше, особливу увагу приділяє біології окремих видів.

В 1906 р. Микола Олексійович переїжджає на постійне місце проживання до Ташкента, де також намагається подорожувати. Він здійснює неодноразові екскурсії до річки Сир-Дар’я та пустелі Кизил-Кум, поїздки в Бухарське ханство та в Ферганську долину. Результатами цих подорожей є праця “Птахи пустелі Кизил-Кум” (1915), яка представляє собою широке зведення найголовніших даних про птахів Кизил-Кумів, що базується переважно на особистих спостереженнях. Під Кизил-Кумами М.О. Зарудний розумів не тільки область пісків, що розкинулася на південь від Сир-Дар’ї, а й територію навколо пустелі. Для цієї території вчений наводить 230 видів і підвидів птахів, вказує місця їх проживання. Також дає цінні відомості з біології рідкісних і маловідомих птахів Кизил-Кумів.

Зацікавившись птахами Аральського моря, які ніколи раніше не були об’єктом орнітологічних досліджень, М.О. Зарудний в 1914 році відправляється в двохмісячне

плавання вздовж східного берега Аральського моря. Вивчення орнітофауни даної території дозволило йому встановити зв'язок орнітофауни моря з пустелею Кизил-Кум і території, що лежить на схід від північно-східної частини Аралу. М.О. Зарудний виявив у досліджених ним районах 338 видів і підвидів птахів, вказав місця їхнього перебування. Всі свої спостереження дослідник виклав у праці “Поїздка на Аральське море 1914 року” (1915). Результати досліджень орнітофауни західної і східної частини Аральського моря, а також дельт річок Аму-Дар’ї і Сир-Дар’ї висвітлено в його праці “Птахи Аральського моря” (1916).

З самого початку своєї наукової діяльності М.О. Зарудний був серед ортодоксальних прибічників дарвінізму. Його світогляд відзначало чітке розуміння складності взаємозв'язків в живій природі, порушення яких загрожує непередбачуваними наслідками. Взаємовідносини людини і природи, з його точки зору, повинні будуватися на основі розумного компромісу наукових знань і конкретних економічних умов життя всіх шарів населення різних територій країни.

Наукова діяльність М.О. Зарудного припала на останню чверть XIX - початок XX ст., на переламний для зоології час, коли закінчувався так званий систематико-фауністичний і починався еколого-етологічний періоди. Однак, в Російській імперії ще недостатньо була вивчена фауна птахів багатьох регіонів країни – не тільки важкодоступних і віддалених районів, але і територій європейської середньої смуги. Еволюційна теорія надала особливого напрямку цим дослідженням. Зоологи відшукували факти, які б підтверджували або відкидали положення теорії Ч. Дарвіна. Почався всебічний аналіз природних об'єктів і їх систем. Протиріччя між новим і попереднім знаннями стали внутрішнім стимулом досліджень в систематиці, фауністиці, зоогеографії, екології. Власне, такий еволюційний підхід був характерний для робіт М.О. Зарудного в усіх напрямках орнітології.

У цей період зоогеографія вела пошук закономірностей тогочасного і минулого розселення видів тварин, вивчала їх ареали, формувала уявлення про фауни визначених зоогеографічних зон і виявляла центри їх поширення. Їй допомагала фауністика. На основі нових поглядів знову описувалися і критично переосмислювалися вже відомі дані щодо видового складу фаун різних територій. Зоологічна систематика зайнялася внутрішньовидовою, особливо географічною мінливістю, пошуком перехідних форм від одних видів до інших, міжвидових гібридів, а також з'ясуванням справедливості тези про реальність існування виду. Отримала велике поширення розробка зручної і надійної діагностики видів. Але все це було завершенням, поглибленням, уточненням або систематизацією на новому рівні як попередніх знань, так і знову набутих. М.О. Зарудний зробив свій вагомий внесок у розвиток кожного з перелічених напрямків.

## ВИСНОВКИ

1. В дисертації вперше проведено історико-науковий аналіз життя і діяльності визначного українського зоолога М.О. Зарудного (1859-1919). Вивчення його наукового доробку, нових літературних джерел і матеріалів архівів м. Києва та Санкт –Петербурга дозволило нам комплексно представити особистість ученого, дати належну оцінку його наукових уподобань.
2. Встановлено, що формування наукового світогляду М.О. Зарудного відбувалося під впливом розвитку концепцій зоологічної науки останньої чверті XIX – початку XX століть. На формування наукового світогляду М.О. Зарудного вирішальний вплив мали його вчителі та наставники: А.П. Богданов, П.П. Семенов-Тян-Шанський, С.О. Бутурлін,

О.О. Ковалевський, О.М. Нікольський, Ф.Д. Плеске. Наукові інтереси спонукали М.О. Зарудного до подорожей по європейській Росії, Україні, Середній Азії та Персії (Ірану). Результати цих експедицій відображено у працях: “Орнітологічна фауна Оренбурзького краю” (1882), “Експедиція по Північно-Східній Персії і птахи цієї країни” (1896), “Орнітологічна фауна Закаспійського краю” (1896), “Експедиція по Східній Персії” (1901), “Птахи Східної Персії” (1903), “Птахи Псковської губернії” (1910), “Птахи Аральського моря” (1916), в цих унікальних джерелах, що дають змогу об’єктивно відтворити події історії вітчизняної зоологічної науки.

3. Творчо реалізувавши сприйняту з американської і англійської орнітології ідею використання “потрійної” номенклатури, М.О. Зарудний зробив вирішальний внесок у розвиток теорії і принципів підвидового вивчення орнітофауни. Ним вперше було складено повне систематичне зведення птахів Туркестанського краю, Персії (Ірану), а також проведена ревізія класу птахів за підвидовим принципом. М.О.Зарудний розробив принципово нові визначальні ключі для діагностики видового і підвидового різноманіття птахів країни. Ці дослідження сприяли становленню і утвердженню в орнітології широкої біологічної концепції виду та створенню умов для бурхливого розвитку орнітології в останній чверті XIX- початку XX століть.
4. Вперше запропоновано періодизацію життя та діяльності М.О. Зарудного, а саме: харківський (1859-1870); Санкт-Петербурзький (1870-1879); Оренбурзький (1879-1892); Псковський (1892-1906); Ташкентський (1906-1919), також його творчої спадщини.

<b>Період и діяльності</b>	<b>Основні місця наукової роботи</b>	<b>Галузі наукових досліджень</b>
1876 - 1879	Навчання у вчительській семінарії військового відомства в Петербурзі	- період формування наукових інтересів.
1879	Викладач природознавства в Оренбурзькій військовій прогімназії	- освітянська діяльність ; - орнітологія ; - географія
1884-1 892	Закаспійські експедиції	- орнітологія ; - зоологія ; - зоогеографія .
1892	Викладач кадетського корпусу в Пскові	- орнітологія; - систематика; - екологія
1893 - 1903	Подорожі Східною Персією	- географія ; - зоологія ; - мисливствознавство.
1906	Викладач кадетського корпусу в Ташкенті	- зоологія ; - географія ;

		- орнітологія; - викладацька діяльність.
1918	Викладач в Туркменському Народному університеті	- викладацька діяльність ; - зоологія; - хімія; - систематика
1918	Директор Туркменського народного музею	- орнітологія

5. Визначено, що М.О. Зарудний зробив вагомий внесок у розробку методичних основ проведення польових досліджень, складання описів систематичної обробки орнітологічних колекцій. Вперше у вітчизняній орнітології він почав серійне збирання колекційного матеріалу, що дозволяє достовірно досліджувати внутрішньовидову індивідуальну і географічну мінливість, а також виявляти надійні діагностичні ознаки різних форм птахів і їх груп. Учений розробив номенклатуру забарвлень для орнітологічної діагностики.
6. Показано, що наукові дослідження М.О. Зарудного здійснювалися в контексті завдань зоологічної науки. Творчий доробок М.О. Зарудного можна умовно розділити на п'ять основних напрямків: орнітологічні - фауністика, систематика, зоогеографія та екологія, а також дослідження фауни хребетних тварин Туркестанської області. В дисертації простежується зв'язок М.О.Зарудного з тими ідейними основами, які укріпили інтерес вченого до мисливствознавства та охорони природи. Встановлено, що праці М.О. Зарудного – це значний внесок в орнітологію, завдяки яким він став одним із провідних фахівців-зоологів світу. Перелік його наукових та науково-популярних праць містить 218 назв.
7. З'ясовано роль вченого в дослідженнях орнітофауни України, зокрема Полтавської та Харківської губерній. В статті „ Птахи долини р. Орчика і навколо прилеглого степу” наводиться список птахів, що охоплює 141 вид. В іншій науковій праці – „Декілька заміток про орнітофауну Харківської і Полтавської губерній” - охарактеризовано 31 вид птахів.
8. Показана роль М.О. Зарудного в розвитку Туркестанського народного музею. Саме тут розкрився організаторський талант вченого. Він розгорнув значну роботу по збагаченню колекційних фондів музею, монтажу виставкової частини та організації фауністичних експедицій.
9. Встановлено важливу роль М.О. Зарудного як просвітителя і популяризатора науки. Активна літературна і публіцистична діяльність в орнітологічних, мисливських і інших, у тому числі науково-популярних журналах, величезне ділове листування з представниками наукової і мисливської громадськості, викладацька робота, забезпечували М.О. Зарудному своєрідний імідж вченого-зоолога, географа і мандрівника. Більшість робіт М.О. Зарудного мали екологічну спрямованість. Його праці відігравали роль не тільки в науковому середовищі, але і серед величезної маси мисливців, любителів природи, ентузіастів-природодослідників.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Чубрей О. Микола Олексійович Зарудний – видатний український зоолог і мандрівник (1859-1919): Оренбурзькі та Закаспійські подорожі // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. пр. – К., 2003. – Вип.11. – С.214-222.
2. Чубрей О. Зоологічні дослідження і подорожі М.О.Зарудного в Персії (1896-1898) // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук.пр. – К., 2004. – Вип.13. – С.208-215.
3. Чубрей О. Роль М.О.Зарудного в зоогеографічних дослідженнях Середньої Азії: 1884-1919 // Вісник Дніпропетровського університету : Дніпропетровськ, 2004. – Вип.11. – С.126 -132. – (Серія „Історія і філософія науки і техніки”).
4. Чубрей О. Основні напрямки наукової творчості зоолога і мандрівника М.О.Зарудного (1859-1919) // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб.наук.пр. –К., 2004. – Вип.15. – С.216-222.
5. Чубрей О. М.О.Зарудний і стан розвитку орнітології в світі (кінець XIX – поч.ХХ ст.) // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб.наук.пр. – К., 2005. – Вип.19. – С.219-226.
6. Чубрей О. Життя та діяльність М.О.Зарудного в Ташкенті (1906-1919) // Історія національної науки: новий зміст і суспільне значення: Матеріали ХІХ Міжнародного Київського симпозіуму з наукознавства та історії науки (13-15 листопада 2002 року, м.Київ). – К., 2002. – С.93-96.
7. Чубрей О. Микола Олексійович Зарудний // Проблеми та перспективи розвитку транспортних систем: техніка, технологія, економіка і управління: Ч.2. Економіка і управління: Тези доп. Першої наук.- практич. конф. – К., 2003. – С. 182-183.
8. Чубрей О. Зоогеограф М.О.Зарудний як дослідник Середньої Азії (До 145-річчя від дня народження) // Історія освіти, науки і техніки в Україні: Друга конференція молодих вчених і спеціалістів (27-28 травня 2004 р.): Матеріали конф. – К., 2004. – С.213-215.
9. Чубрей О. Значення наукової спадщини М.О.Зарудного для розвитку сучасного природознавства / Дев'ята конференція молодих істориків науки, освіти і техніки: 23 квітня 2004 р., м.Київ: Матеріали конф.- К., 2004. – С.173 -176.
10. Чубрей О. Внесок М.О. Зарудного в розвиток екологічних досліджень // Одинадцята конференція молодих істориків освіти, науки і техніки: 21 квітня 2006 р., м.Київ: Матеріали конф.- К., 2006. – С.146-153.

#### Анотація

**Чубрей О.С.**

**Науковий доробок М.О. Зарудного в зоологічній науці (остання чверть ХІХ – початок ХХ століть). - Рукопис.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.07 – історія науки і техніки. – Державна наукова сільськогосподарська бібліотека Української академії аграрних наук, Київ, 2006.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню життя і наукової діяльності М.О. Зарудного (1859-1919) – визначного українського зоолога і мандрівника. Розкрито умови формування наукового світогляду та подальшого розвитку М.О. Зарудного як дослідника й особистості. Розроблено періодизацію життя та діяльності вченого. На основі широкого



комплексу джерел досліджено внесок М.О. Зарудного в розвиток зоології, орнітологічної фауністики, систематики, зоогеографії, дослідження екології хребетних тварин (риб, плазунів та ссавців). Проаналізовано участь науковця в експедиціях по європейській Росії, Україні, Середній Азії та Персії (Ірану), охарактеризовано їх наукове значення.

Досліджено, що М.О. Зарудним вперше було складене повне систематичне зведення птахів Туркестанського краю, Персії (Ірану), проведена ревізія класу птахів за підвидовим принципом, розроблено принципово нові визначальні ключі для діагностики видового і підвидового різноманіття птахів.

**Ключові слова:** М.О. Зарудний, зоологія, орнітологія, фауністика, систематика, зоогеографія та екологія.

## Аннотація

**Чубрей А.С.**

**Научное наследие Н.А. Зарудного в зоологической науке (последняя четверть XIX – начало XX столетия).** – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.07 – история науки и техники. – Государственная научная сельскохозяйственная библиотека Украинской академии аграрных наук, Киев, 2006.

Диссертация посвящена комплексному исследованию жизни и научной деятельности Н.А. Зарудного (1859-1919) – выдающегося украинского зоолога и путешественника.

Работа состоит из вступления, трех разделов, выводов, списка использованных источников и приложения.

Раскрыта актуальность и научная новизна диссертационного исследования; показана связь работы с научной темой и практическое значение полученных результатов; обоснованы цель, задачи, объект и предмет исследования; определены хронологические границы, методы исследования, приведены сведения об апробации, структуре и публикациях автора диссертации.

Анализируется степень научной разработки проблемы, определены направления, которые требуют дальнейшего изучения. Отмечено, что деятельность Н.А. Зарудного не была предметом специального исследования. Историографический обзор убедительно показывает, что избранная научная проблема освещалась предыдущими исследователями только фрагментарно.

Проанализированы основные факторы, которые способствовали формированию мировоззрения ученого. Большое влияние на формирование взглядов оказали его учителя: знаменитый зоолог М.А. Богданов, орнитолог С.А. Бутурлин, зоогеограф М.А. Северцов, зоолог А.О. Ковалевский. Показаны достижения Н.А. Зарудного в области зоологии, орнитологии, систематики, зоогеографии, исследования экологии позвоночных животных (рыб, присмыкающихся и млекопитающих). Получив образование в Санкт-Петербургской учительской семинарии военного ведомства, ученый сумел зоологически обследовать разные районы европейской России, Украины, большие просторы средней Азии, Персии (Ирана). Результаты этих экспедиций отображены в трудах: “ Орнитологическая фауна Оренбургского края” (1882), “Экскурсия по северо-восточной Персии и птицы этой страны” (1896), “Орнитологическая фауна Закаспийского края” (1896), “Птицы Псковской

губернии” (1910), “Птицы Аральского моря” (1916). Список его трудов содержит 218 названий. Все это Н.А. Зарудный смог осилить благодаря своему самоотверженному труду, несомненному таланту и общению с выдающимися учеными того времени – зоологами М.А. Мензбиром, Н.В. Насоновым, А.М. Никольским, Ф.Д. Плеске, географами – П.П. Семеновым - Тянь-Шанским, П.П. Сушкиным.

Н.А.Зарудный сделал свой вклад в развитие теории и принципов подвидового изучения орнитофауны. Им впервые было подготовлена полная систематическая сводка птиц Туркестанского края, Персии (Ирана), а также проведена ревизия класса птиц по подвидовому принципу. Н.А.Зарудный разработал принципиально новые определительные ключи для диагностики видового и подвидового разнообразия птиц страны. Эти исследования содействовали становлению и утверждению в орнитологии широкой биологической концепции вида и созданию условий для бурного развития орнитологии в последней четверти XIX – начале XX века.

Впервые в отечественной орнитологии он начал серийный сбор коллекционного материала, который позволил достоверно исследовать внутривидовую индивидуальную и географическую изменчивость, а также определять надежные диагностические признаки разных форм птиц и их групп. Ученый разработал также номенклатуру окраски для орнитологической диагностики.

Показана роль Н.А. Зарудного в развитии Туркестанского народного музея. Именно здесь раскрылся организаторский талант ученого. Он развернул значительную работу по обогащению коллекционных фондов музея, монтажа выставочной части и организации фаунистических экспедиций.

Установлена важная роль Н.А. Зарудного как просветителя и популяризатора науки. Активная научная и публицистическая деятельность в орнитологических, охотничьих и других, в том числе, научно-популярных журналах, большая переписка с представителями научной общественности, преподавательская работа, обеспечивали Н.А. Зарудному своеобразный имидж ученого-зоолога, географа и путешественника.

**Ключевые слова:** Н.А. Зарудный, зоология, орнитология, фаунистика, систематика, зоогеография и экология.

## Annotation

**Chubrey O.S.**

**Scientific reserve of M. O. Zarudny in the science of zoology (last quarter XXI – beginning of XX century). - Manuscript.**

The thesis on taking the degree of the candidate of historical sciences on specialty 07.00.07 – History of Science and Engineering. – State Scientific Agricultural Library of the Ukrainian Academy of Agricultural Sciences, Kyiv, 2006.

The dissertation is devoted to complex research of life and scientific activity of M. O. Zarudny (1859-1919) – outstanding Ukrainian zoologist and traveller. The conditions of formation of his scientific views and the further progress of M.O. Zarudny as a researcher and a person have been investigated. Periodization of the scientist’s life and activity has been developed. Contribution of M. O. Zarudny to development of zoology, ornithological faunistic, systematization, zoology-geography, investigation of ecology of vertebrates (fish, reptiles, mammals) has been studied on the basis of a wide complex of sources. Participation of the scientist in expeditions

through European Russia, Ukraine, Middle Asia and Persia (Iran) has been analyzed and its scientific significance has been characterized.

There has been demonstrated that M. O. Zarudny was the first who compile a full systematic collection of birds of Turkestan territory and Persia (Iran), there has been made an examination of birds species on subspecies principle and has been developed essentially new determinative keys for diagnostics of variety of birds species and subspecies.

**Key words:** M. O. Zarudny, zoology, ornithology, faunystic, systematization, zoology-geography and ecology.

Підписано до друку 21. 10. 2006 р.  
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.  
Ум.друк.арк.0,9. Обл.-вид.арк.0,9.  
Тираж 100 пр. Зам. 66.

---

Видання та друк – Національний науковий центр „Інститут аграрної економіки”03127,  
м.Київ-127, вул. Героїв оборони 10.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи Сер. ДК № 2065 від 18.01.2005 р.